

Estiu 2015

Amèrica Llatina Segle XXI: canvis i continuïtats

Salvador Martí i Puig

Professor de Ciència Política

Universitat de Girona

Per als qui portem més d'un parell de dècades treballant a i sobre Amèrica Llatina no és fàcil escriure un text introductor sobre com és la regió avui. Amb tot crec que val la pena iniciar aquest dossier amb un text introductor. Amb aquesta intenció he dividit l'article en sis apartats: els dos primers assenyalen continuïtats respecte del passat, els tres següents apunten línies de canvi, i el darrer fa esment d'una relativa novetat que recorda a vells temps.

1. RIQUESA I POBRESA

La regió no és pobre ni mai ho ha estat. És obvi que es tracta d'un subcontinent extremadament ric en recursos primaris, però també s'hi troben excel·lents infraestructures, estats potents amb institucions generosament finançades i unes empreses transnacionals ben competitives. També hi ha un sector de la societat (al voltant d'un 30% dels seus habitants) amb uns nivells de renda superiors als de les classes mitjanes europees, amb una capacitat de consum i amb uns patrons simbòlics semblants als dels seus homòlegs globals.

La gran qüestió a Amèrica Llatina no és la riquesa, sinó la desigualtat: és la regió més desigual del món. Per això una de les característiques que defineixen la regió és la seva estratificació social i econòmica. Una estratificació que es complementa i reforça amb altres fenòmens discriminadors com el de la distinció racial (fenotípica i pigmentocràtica) que dificulten molt la mobilitat social. Això sí: l'individu més ric del món és llatinoamericà.

2. ESTAT DEPREDADOR I/O ABSENT

L'estat va aparèixer a Amèrica Llatina de la mà d'un projecte colonial en mans d'una elit que tenia com a objectiu extreure el màxim profit de les riqueses locals, posar a treballar als habitants originaris (de forma esclava o semi-esclava a través d'*encomiendas*) i assegurar el manteniment d'un ordre desigual a través de la força. Posteriorment, amb les independències, la creació d'estats nacionals no va significar l'emancipació de sectors socials subordinats ni la creació d'institucions per a garantir drets i llibertats (que nominalment estaven a les constitucions). L'estat llatinoamericà, a diferència dels estat europeus, no van expandir el seu poder ni autoritat en el territori per a oferir educació universal o administrar justícia. Les autoritats van preferir pactar amb els poders ja existents (cacics, esglésies, terratinents...) arran d'una aliança de lleialtat a canvi d'estabilitat. Aquesta dèbil presència de l'estat també va significar una "ciutadania" de baixa intensitat i una comprensió singular del què vol dir la llei. La millor definició de la legalitat i l'estatalitat a la regió la va fer un cap d'estat brasiler Getulio Vargas, qui va dir: "per als meus amics tot, per als meus enemics la llei". Amb aquests antecedents no és estrany que l'estat sigui considerat un botí i un garrot

més que una entitat que ofereix serveis públics. Aquesta lògica s'ha vist reforçada durant les dues darreres dècades per tres fenòmens: el *boom* de les *commodities* que ha suposat un *revival* predador per part de l'estat i de grans empreses transnacionals; el creixement de la informalitat i la desregulació; i la privatització dels actius i serveis que abans tenien els estats. En aquest context el control de territori per part de xarxes del il·legals (que es lucren amb el tràfic de drogues, comerç d'armes o tracte de persones i òrgans) han fet que alguns estats quasi hagin desaparegut, com els d'El Salvador, Guatemala, Hondures, parts de Colòmbia o Mèxic. Avui a la regió no hi ha cap guerra declarada, però l'índex d'homicidis és major que mai.

3. UNA REGIÓ PERIURBANA AMB UNA POBLACIÓ TRANSHUMANT

Si bé encara es manté la imatge d'Amèrica Llatina com un espai ple de camperols i comunitats indígenes que viuen en un entorn rural, aquesta realitat (si bé és important) cada vegada és menys rellevant en termes generals. És cert que molts dels recursos més preuats de la regió es troben en territoris remots, però aquests ja està plenament connectats amb la realitat urbana. No només perquè avui ha un 63% de la població llatinoamericana viu en ciutats (megalòpolis o ciutats grans o mitjanes), sinó perquè les economies rurals estan plenament enllaçades amb dinàmiques migratòries nacionals i transnacionals. Aquesta profunda connexió entre la ruralitat i la vida urbana ha fet, a la vegada, que a les àrees periurbanes com les de Santiago de Chile, Ciutat de Mèxic, Lima o Los Angeles es parli (a més de castellà) mapundun, maia, nauhalt o quexua, i que alguns pobles indígenes com els Shuar d'Equador hagin articulat una xarxa comercial global molt exitosa.

4. POLIARQUIES IMPERFECTES / CIUTADANIA ACTIVA

Quan vaig començar a treballar sobre la regió (i a viure-hi) el "tema estrella" dels politòlegs eren els processos de transició des de règims autoritaris cap a democràcies. Alguns països hi transitaven poc a poc i d'altres de forma abrupta, uns pacíficament i altres a través de guerres sagnants, però arreu del subcontinent les institucions democràtiques es van rebre amb entusiasme. Els ciutadans llatinoamericans van depositar moltes expectatives en l'ensorrament de les tiranies i l'adveniment de les llibertats. Tant va ser així que el polític argentí Raúl Alfonsín va guanyar les primeres eleccions lliures del seu país després de la dictadura de Junta Militar amb un gràfic eslògan que deia: "Con la democracia se come, se educa, se cura...". Avui cap polític faria una campanya amb un programa tant ambiciós. Des d'aleshores a la majoria dels països de la regió les institucions democràtiques (amb algunes excepcions) s'han mantingut. Possiblement no es pot afirmar que s'hagin consolidat, però majoritàriament han sobreviscut amb èxit, valoració i qualitat desigual. Actualment els politòlegs han abandonat anàlisis sobre transicions i reflexions sobre què vol dir consolidació, i des de fa uns anys es dediquen a mesurar la qualitat de les democràcies realment existents. Unes democràcies plenes de deficiències i desercís, però amb una ciutadania activa. Aquest darrer element és important, ja que la ciutadania llatinoamericana d'avui ja no és passiva, captiva ni poruga. Just el contrari: és una ciutadania que exerceix el

seu dret a vot (té uns índex d'abstenció molt menors que els d'Europa i no manté gaire fidelitat partidària) i que també surt al carrer a protestar contra la corrupció o la impunitat. Gràcies a aquests processos de mobilització avui moltes constitucions llatinoamericanes reconeixen drets de pobles i comunitats indígenes, una cosa impensable fa poc temps.

5. SOCIETAT CULTURALMENT ACTIVA

Des del vell continent, Amèrica Llatina és una regió jove i dinàmica a nivell demogràfic, cultural i educatiu. A causa de les constants onades de migració (i retorn) des dels llocs d'origen cap a països fronterers i, sobretot, als Estats Units, els moviments estètics, musicals, artístics són una font constant de síntesi i hibridació en que la singularitat indígena pot barrejar-se amb la globalització anglosaxona. També la desmesura d'algunes realitats i la necessitat d'afrontar realitats massa descarnades –com el feminicidi o la impunitat del *narco* amb la connivència amb les autoritats- ha generat iniciatives ciutadanes de caire periodístic o cultural absolutament creatives i brillants, així com experiències de resistència increïbles. També en l'àmbit religiós la regió ha canviat. Si fa mig segle es tractava d'un subcontinent catòlic, des de fa una dècada aquesta hegemonia del culte que pregona el Vaticà està en perill: les confessions protestant i evangèliques ja són majoritàries a alguns països com Guatemala i Brasil, a la vegada que els cultes ancestrals, l'espiritualitat oriental i l'islam també estan presents.

6. AMÈRICA LLATINA AL MÓN

Un cop esvaïda la guerra freda l'interès de Washington s'ha limitat a expandir acords de lliure comerç en el marc de règims liberals i ha ignorat o aïllat Cuba. Aquesta desatenció geoestratègica de Washington és el que ha possibilitat l'ampliació de l'autonomia de diversos països llatinoamericans respecte les preferències nord-americanes.

Així doncs, des de fa més d'una dècada Washington ha anat elaborant polítiques diferenciades cap als seus veïns del sud en funció de la seva proximitat física i estratègica, dibuixant així cercles concèntrics en els quals els països que s'inclouen en les àrees més properes són vistos com una qüestió de interès nacional i els més llunyans com a simples aliats. En aquesta lògica Estats Units ha distingit clarament entre Amèrica Llatina del Nord i la del Sud. La del Nord (conformada per Mèxic, Amèrica Central i al Carib) ha esdevingut un espai crucial que cal controlar, ja que hi comparteix frontera física i conforma l'espai pel qual es desplacen immigrants, transiten estupefaents i operen els càrtels del crim organitzat. D'altra banda, a Amèrica del Sud només Colòmbia i Veneçuela han mantingut, per diferents raons, una mirada atenta per part del Pentàgon, mentre que a la resta de països la política nord-americana s'ha centrat en signar acords mercantils. Aquesta nova mirada però, no és tant "nova", ja que recorda l'ordre geopolític del XIX i d'inicis del segle XX.

